

אשקלון: אכלוס המרחב הנטוש ותכנונה של עיר פיתוח מוקדמת¹

ארנון גולן

מבוא

תוצאתה המרחבית המרכזית של מלחמת העצמאות היתה שינוי כולל במערך היישובי של ארץ-ישראל המנדטורית, בעיקר באזורים שנכללו בתחומה של מדינת ישראל. ערים, עיירות וכפרים נותרו כמעט ריקים מאדם עם נטישתה של אוכלוסייה ערבית בת למעלה מ-600 אלף נפש את מקומות מגוריה.² בד בבד עם תהליך הנטישה הערבית הוחל באכלוסו של המרחב הנטוש באוכלוסייה יהודית. תחילה היו אלו אלפי פליטי מלחמת העצמאות מיישובים יהודיים ותיקים, ואחר-כך, בעיקר מקיץ 1948 ועד לשלהי 1951, מהגרים יהודים שהגיעו מחוץ לתחומיה של הארץ. מספרם של אלו, העולים החדשים שהגיעו במסגרת 'העלייה ההמונית', היה כ-700 אלף.³ פליטי המלחמה ורבים מקרב העולים שהגיעו לארץ עד לראשית 1950 שוכנו במבנים שנשטו הערבים, בעיקר באזורים עירוניים. הקצאת המבנים והשטחים הנטושים שנועדו לאכלוס נעשתה על-ידי משרדי הממשלה, מוסדות התנועה הציונית, מוסדות סקטוריאליים כגון ההסתדרות הכללית של העובדים, ורשויות מקומיות. מרבית השטח שאוכלס היה שכונות עירוניות בשלוש הערים הגדולות ועיירות

1. מספרם של היישובים שהוגדרו כערי פיתוח והוקמו בעשור הראשון לקיומה של מדינת ישראל היה 25. ראה: A. Berler, *New Towns in Israel*, Jerusalem 1970, pp. 58-65. מקרב הללו שבעה היו עיירות או כפרים ערביים גדולים שאכלוסם ביהודים החל בשנים 1948-1949. השאר היו מעברות שבהקמתן הוחל ב-1950, ושעל אתרן או בקרבתו הוקם ישוב הקבע, ויישובים מתוכננים שהוקמו במהלך שנות החמישים.
2. S. Hadawi, *Palestinian Rights and Losses in 1948*, V, London 1988. זהו סיכום המהווה מקור טוב להערכת מספרם של הפליטים והקף רכושם ערב מלחמת העצמאות.
3. על פליטי המלחמה היהודים ראה: א' גולן, 'פליטים יהודיים במלחמת העצמאות', יהדות זמננו, 8 (תשנ"ג), עמ' 217-242. על מספרי העולים בשנים הללו ראה: מ' סיקרון, העלייה לישראל 1948 עד 1953, ירושלים תשי"ז.

וכפרים נטושים שבקרבתן. אכלוס זה היה חלק מתהליך הרחבתם של שלושת האזורים המטרופוליניים של תל-אביב-יפו, ירושלים וחיפה. רק חלק קטן מן השטח הנטוש שאוכלס היה באזורים פריפריים: בעיירות מעורבות שאוכלוסייתן הערבית נטשת, בעיירות ערביות ובכפרים גדולים שניטשו. אכלוס המרחב הנטוש היה הבסיס שעליו נוצר המערך העירוני של מדינת ישראל.⁴

שוב עירוני ערבי פריפרי שרוב אוכלוסייתו נטשה אותו בשלהי מלחמת העצמאות, ושהנתרים גורשו לאחר כשנתיים, היה העיירה מג'דל. במקומם יושבו באתר הנטוש עולים חדשים, ואכלוס זה היה ראשיתה של העיר הישראלית אשקלון.⁵

אכלוסה של האוכלוסייה היהודית נעשה בתנאים של חירום, היינו בתקופת מלחמה שבה עיקר משאביה של המדינה נדרשו לצורכי ביטחון, מבלי שניתן היה להקדיש משאבים מרובים לקליטתו של גל העלייה הגדול. הימצאותם של שטחים מכונים נטושים ושל משאבים כלכליים שהותירו אחריהם הערבים (קרקעות, מטעים וכד') אפשרה קליטה ראשונית של חלק מן העולים. המהירות שבה נעשה תהליך זה לא אפשרה תכנון כולל לטווח ארוך של פיתוח היישובים הנטושים. זמן קצר לאחר הקמת המדינה הוקם במסגרת משרד העבודה אגף תכנון, שאמור היה להתמודד בעיקר עם בעיות של שיכון ותעסוקה לעולים ולוותיקים גם יחד. נוסף לקשיים שהציבה שעת החירום, עמדו מכשולים נוספים בדרכו של התכנון הלאומי במדינת ישראל הצעירה: המתכננים היו חסרי ניסיון מעשי בתכנון בקנה-מידה ארצי, האגף נדד בשנותיה הראשונות של המדינה בין משרדי ממשלה שונים ולעתים אף פוצל ביניהם, ובקרב ראשיו היו חילוקי דעות באשר לפיתוח העתידי של המערך העירוני של מדינת ישראל.⁶

תכנון פיתוחה של מג'דל והפיכתה לעיר חדשה, אשקלון, היה יוצא-דופן בתקופה שבה אוכלוס יישובים נטושים בפריפריה של מדינת ישראל. הוא נתייחד בכך שהיה מקיף, היינו כלל הקצאת קרקעות נרחבת, בעיקר קרקעות ערביות נטושות, לצורכי שיכון, תעשייה, מסחר ושטחים ירוקים, ועבור ביצועו הוקצו משאבים כספיים רבים. יחוד זה הופך את מג'דל=אשקלון לעיר פיתוח מוקדמת, שבפיתוחה הוחל ב-1949. דגם פיתוח זה היה פרי המציאות שכפתה על אגף התכנון ועל המוסדות המבצעים של המדינה לערוך פיתוח עירוני איטי והדרגתי, במקום פיתוח כולל של מערך עירוני במרחב הישראלי כולו. הטיבות לבחירתה של מג'דל כאתר המועדף לפיתוח כולל וראשיתו של תהליך הפיתוח נידונות במאמר זה.

4. על כך בהרחבה: א' גולן, 'שינוי המפה היישובית באזורים שניטשו על ידי האוכלוסייה הערבית, כתוצאה ממלחמת העצמאות, בשטח בו קמה מדינת ישראל (1948-1950)', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1993.
5. על גורלה של האוכלוסייה הערבית שהתגוררה במג'דל נכתבה עבודה מפורטת, ראה: B. Morris, 'The Transfer of Al Majdal's Arabs', 1948 and After, Oxford 1990
6. על שנותיו הראשונות של אגף התכנון ראה: ש' רייכמן ומ' יהודאי, סקר תיכנון פיסי יוזם 1948-1965, משרד הפנים, מינהל התכנון והמחלקה לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים 1984.

מג'דל בסוף תקופת המנדט

העיירה הערבית מג'דל שכנה בדרום מישור החוף, כ־25 ק"מ צפונית לעזה. כקילומטר ומחצה ממזרח לאתרה עבר ציר תחבורה מרכזי: כביש החוף ומסילת הברזל שקישרו בין ארץ־ישראל למצרים. בקרבתה שכנו שני צומתי־דרכים חשובים שקישרו את ציר החוף אל פנים שטחה של ארץ־ישראל: כביש מג'דל-קסטינה וכביש מג'דל-בית־ג'וברין (ראה מפה 1).

מספר תושבי העיירה היה כ־11 אלף, רובם ככולם ערבים מוסלמים. מג'דל קיבלה מעמד של ישוב עירוני משלטונות המנדט הבריטי. שטח השיפוט העירוני שלה השתרע על כ־1000 דונמים, שמהם 300 היוו את שטחה הבנוי. נוסף לשטח עירוני נכלל בתחומה גם שטח כפרי חקלאי בהקף של כ־42 אלף דונמים.⁷ הדגם הפנימי של מג'דל היה של עיר מזרח־תיכונית מסורתית. בתים בני קומה או קומתיים עם חצר פנימית, הבנויים ברובם מחומר הבנייה המצוי באזור - חומר. עיקרו של מערך הדרכים הפנימיות היה של סמטאות צרות ועקלקלות, המאפיינות דגם זה של ישוב עירוני. במרכז העיירה עבר רחוב ראשי, שבו שכנו חנויות, ובמרכזו עמד המסגד הראשי של מג'דל. כן חצו את השטח הבנוי מספר רחובות מרכזיים נוספים, שחיברו את מג'דל עם הכפרים שסביבה ועם הכביש הראשי שממזרח לה.⁸

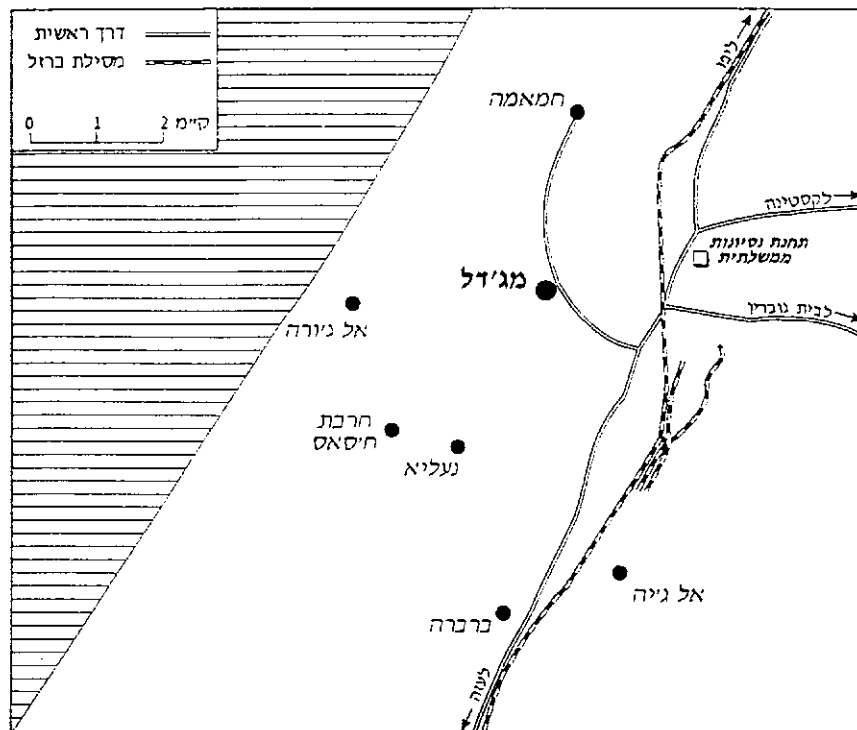
מבנה הכלכלה של מג'דל וחתך התעסוקה של תושביה היו אף הם אופייניים לעיר המזרח־תיכונית המסורתית. הענף המרכזי בכלכלתה היה החקלאות, ובו עסקו מרבית המפרנסים שהתגוררו בתחומיה. השטח החקלאי הנרחב שסביב לעיירה התאפיין בגידולי פלחה ובמטעים: בעיקר פרדסים וכרמי גפנים ושקדים. ענף כלכלי חשוב נוסף היה המסחר. מג'דל שימשה מרכז מסחרי לכפרים שסביבה, וממערב לשטח הבנוי היה ממוקם השוק העירוני. בתחום המלאכה היה ענף האריגה בעל חשיבות מרכזית בכלכלתה של העיירה. האריגים של בתי־המלאכה הביתיים של מג'דל נמכרו בכל רחבי ארץ־ישראל המנדטורית, למרות איכותם הירודה, הודות למחירם הנמוך ביחס לאריגים מיובאים. סביב האריגה התפתחו ענפי מלאכה נוספים, כגון צביעת בדים ונגרות, שמקורה בבניית הגולים לאריגה.⁹

7. S. Hadawe, *Palestinian Rights and Losses in 1948*, pp. 247, 261

8. על דגם העיר המזרח־תיכונית ראה: רות קרק, 'ירושלים ויפו במאה הי"ט כערים מזרח תיכוניות מסורתיות', מחקרים בגאוגרפיה של ארץ־ישראל, י (תשל"ח), עמ' 75-78. המערך העירוני של מג'דל ושטחיה החקלאיים: תצלומי אוויר סדרה ps20, מס' 5023-5025, שצולמו על־ידי חיל האוויר הבריטי ב־27 בינואר 1945, מדור תצלומי אוויר, המחלקה לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית, ירושלים.

9. א' אגמון, 'התפתחות סחר ערי החוף של ארץ ישראל והשפעתו על המשק והחברה', עבודה לתואר מוסמך, אוניברסיטת חיפה 1984, עמ' 82-83, 153-154; ש' אביצור, המהפכה התעשייתית בארץ־ישראל בתהליכיה האנרגטיים, תל־אביב 1989, עמ' 35, 38, 173; ג' ביגר, 'המיבנה התעשייתי של ערי ארץ־ישראל ונפותיה בראשית תקופת המנדט', קתדרה, 29 (ספטמבר 1983), עמ' 79, 95-96; י' עילם, בנתיבי מעשה, תל־אביב תשכ"ד, עמ' 183.

אשקלון: אכלוס המרחב הנטוש ותכנונה של עיר

מפה 1: אשקלון וסביבותיה, 1947

מג'דל במלחמת העצמאות

מג'דל שכנה הרחק מריכוזי היישוב היהודי בארץ-ישראל ובקרבתה היו אך כמה ישובים יהודיים קטנים. לפי החלטת החלוקה של עצרת האו"ם, מג'דל והכפרים הסמוכים לה נכללו בתחומי המדינה הערבית. למרות מיקומה החשוב כצומת תחבורה לא נכללה העיירה כיעד מרכזי בין יעדיו של התכנון האופרטיבי של הצד היהודי בראשיתה של מלחמת העצמאות. התכנון הצבאי היהודי בשלב הראשון של המלחמה גובש לידי תוכנית הקרויה 'תוכנית ד', שהופצה למפקדי החטיבות של ארגון 'ההגנה' ב־10 במרס 1948. תוכנית זו נועדה לארגן את היישוב היהודי ואת המרחב הנתון לשליטתו לקראת פלישה צפויה של צבאות ערביים סדירים. מג'דל לא נכללה כיעד מרכזי להשתלטות במסגרת תוכנית זו, שכן לא היוותה איום ישיר על ישובים או על גושי התיישבות יהודית; כי למרות השיבותה כצומת-דרכים, ניתן היה, גם לכווחת הצבא המצרי וגם לכווחת היהודיים, לאגף אותה כדי להגיע למרכז ארץ-ישראל או ליישובים היהודיים בנגב הצפוני.¹⁰

ואכן, בחודשים הראשונים של המלחמה לא גילו תושבי מג'דל פעילות עוינת נגד ישובים ודרכי תחבורה יהודיים במרחב מישור החוף הדרומי. עם התבססותו של הצבא המצרי בדרומה של ארץ-ישראל במחצית השנייה של חודש מאי 1948, הפכה העיירה, לאור תכונות מיקומה, להיות מרכז לוגיסטי ומקום מושבה של המפקדה המצרית. עובדה זו עשתה אותה ליעד חשוב ולמטרה לפעילות הכוחות הישראליים שתקפו אותה בקרבות קיץ וסתיו 1948 מן היבשה, מן האוויר ומן הים. התמוטטות המערך הצבאי המצרי באזור שמצפון וממזרח לעיירה בזמן מבצע 'ואב' במחצית השנייה של אוקטובר ונסיגת הכוחות המצריים לאזור שנודע לימים כ'רצועת עזה' הביאו לנפילתה של מג'דל ללא קרב לידי חטיבת גבעתי ב־4 בנובמבר 1948.¹¹

מאז פלישתו של הכוח המצרי, וככל שהחריפו הקרבות בדרום הארץ, הורע מצבה של האוכלוסייה האזרחית בעיירה. על התושבים המקוריים נוספו אלפי פליטים שנמלטו מיישובים שנכבשו במרחב הדרום על-ידי הכוחות היהודיים בקרבות אביב וקיץ 1948, בהביאם להגדלת צפיפות הריוור במג'דל. הצבא המצרי התייחס לאוכלוסייה האזרחית ככובש זר אל תושבי ארץ כבושה, והסיוע לתושבים, שסבלו ממחסור במזון עקב שיתוק חיי הכלכלה בעיירה ובסביבתה, לא היה בראש מעייניהם של מפקדיו. המחסור במזון נוצר עקב העלייה המהירה במספר התושבים מחד, ומהרס שדות ומטעים והניתוק מהשווקים המסורתיים של תוצרתה של מג'דל במרכז הארץ,

10. מפת תוכנית החלוקה ומפת דרכים של ארץ-ישראל ראה: ג' לורך, קורות מלחמת העצמאות, גבעתיים 1989, בפתיח של החלק הראשון; תוכנית ד', 10 במרס 1948, הארכיון לתולדות 'ההגנה' 73/94.

11. גבעתי אל ידן, 24 בפברואר 1948, א"צ 595-75/922; ג' לורך, קורות מלחמת העצמאות, עמ' 457; B. Morris, *The Birth of the Palestinian Refugee Problem 1947-1949*, Cambridge 1987, pp. 220, 224

אשקלון: אכלוס המרחב הנטוש ותכנונה של עיר

שהביא למחסור במזומנים בקרב התושבים, מאיך גיסא. עם נסיגתם של הכוחות המצריים נטשו מרבית התושבים את העיירה ומצאו מחסה בעזה וסביבותיה. עם כניסתם של הכוחות הישראליים לא נותרו במג'דל אלא כ-2400 נפש, שמהם 1900 היו מן התושבים המקוריים, והשאר פליטים מכפרי הסביבה ואף מיפו ומבאר-שבע.¹²

חלוקת הקרקעות ואכלוס השטח העירוני הנטוש

בסתיו 1948, בעוד הקרבות בחזית הדרום נמשכים, החל משרד החקלאות להחכיר ליהודים קרקעות ערביות נטושות באזור זה. החכרת הקרקעות החלה כבר ביולי, בצפון ובמרכזו של השטח שהיה בשליטתה של מדינת ישראל, המטרה של החכרת הקרקעות הייתה הרחבת שטח המזרע של היישוב היהודי, כדי להגדיל את יכולי התבואה ולפצות בכך את היישובים שניזוקו במלחמה וכן כדי למנוע שיבתם של פליטים ערבים למקומות מגוריהם.¹³

במסגרת זו תוכנן להחכיר כ-30 אלף דונמים של אדמת פלחה בעיקר ליישובים יהודיים שונים, מרביתם קיבוצים. רובם היו מרוחקים ממג'דל, כגון שדה-נחום וגלעד שבצפון הארץ, קיבוצים צעירים במרכז הארץ שחבריהם שוחררו זה עתה משירות צבאי פעיל כפלמחים ונחשונים, וכן קיבוצים בדרום ובנגב. בין האחרונים היו קיבוצים ותיקים כניצנים ונגבה, בתהליך שיקום מנזקי המלחמה הקשים שנגרמו להם, וחדשים שעלו על הקרקע זה לא מכבר.¹⁴ לקיבוצים היו היכולת וכוח-האדם לשאת מטלה של עיבוד אלפי דונמים של קרקעות נוספות על שטחיהם המקוריים בזמן תקופת החירום, הודות למבנה הארגוני שלהם ולעובדה שרבים מחבריהם לא גויסו גיוס מלא לצבא, על מנת שיוכלו להמשיך ולייצר מזון לתושבי המדינה.

במקביל להחכרת הקרקעות החקלאיות של מג'דל, עמדה על הפרק שאלת אכלוס השטח הבנוי הנטוש בתושבים יהודים. הגורמים המעוניינים באכלוס היו שניים: האחד היה מחלקת הקליטה של הסוכנות היהודית, שהיתה אחראית לקליטתם של העולים. מספרם של אלו הגיע בשלהי 1948 לכ-100 אלף (מאו מחצית מאי 1948). לאלו היה צריך לדאוג למקומות מגורים ומקורות תעסוקה, שזמינותם הייתה בעיקר במקומות

12. מוריס, שם, עמ' 219-220, 224; א' איילון, חטיבת גבעתי מול הפולש המצרי, תל-אביב תשכ"ג, עמ' 568-569. מספר התושבים שנותרו בעיירה נכון לפברואר 1949, על-פי: פרוטוקול מושיבה התשיעית של ועדת ההעברה (ראה פירוט בהערה 50), 25 בפברואר 1949, א"מ 49, ג/1322, 22.

13. על החכרת הקרקעות הנטושות ראה: א' גולן, 'תפיסת קרקע ערבית על-ידי ישובים יהודים במלחמת העצמאות', קתדרה, 63 (אפריל 1992), עמ' 122-154.

14. רשימות של אדמות נטושות לעיבוד, 24 בפברואר 1949, אה"ע 235, IV, 1, 2251; דוח של ועדת חלוקת האדמות הנטושות בדרום, 30 במאי 1949, רשימה של קרקעות נטושות שהוחכרו (קיץ 1949), שם, 2551.

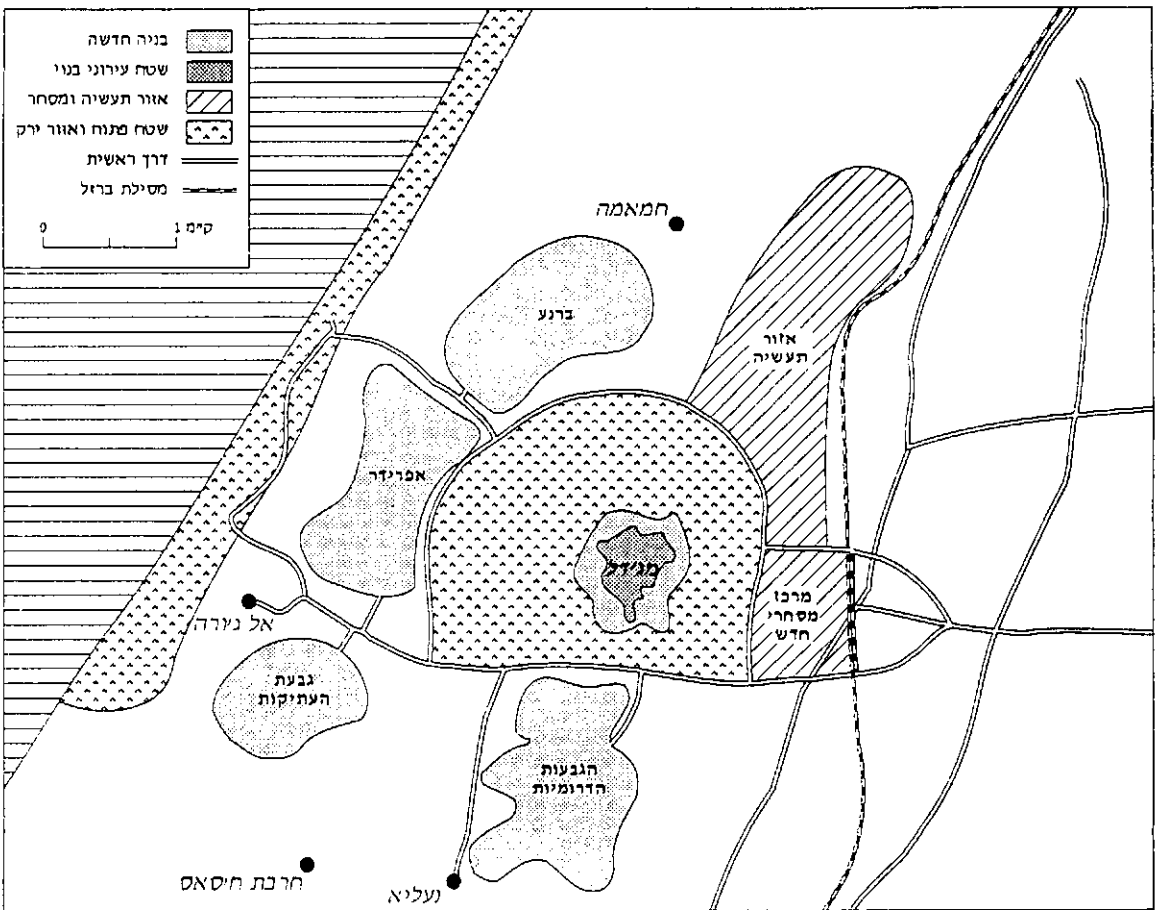
שנטשו הערבים. הגורם השני היה הצבא, שביקש לאֶשש את האחיזה היהודית במרחב מג'דל; זאת נוכח תביעת המצרים, שעמם נוהל בעת ההיא משא-ומתן עקיף, לספח לשטחם את דרומה של המדינה הערבית על-פי תוכנית החלוקה. הצורך הדחוף ביישובם של עשרות אלפי עולים והתנגדות הדרג המדיני והדרג הצבאי לדרישת המצרים הביאו לקבלת החלטה על-ידי הממשלה ביומה האחרון של שנת 1948 בדבר אכלוסה של מג'דל ביהודים.¹⁵

בעוד מחלקת הקליטה מבקשת לאכלס במקום עולים במספר רב ככל הניתן, ביקש קצין ההתיישבות של הצבא, סא"ל יהושע אשל, להקים בשלב ראשון ישוב חקלאי בקרבת אתר העיירה. הגורם שהקים ישובים חקלאיים היה המחלקה להתיישבות של הסוכנות. זו מיקמה בתחנת הנסיונות הממשלתית שממזרח למג'דל (ראה מפה 2) את אתר ההתיישבות העתידי שנועד ליישוב של 100 משפחות של עולים חדשים. הקרקעות החקלאיות עבור ישוב זה הוקצו מתוך מצאי הקרקעות הנטושות של מג'דל. כן המליץ סא"ל אשל על הקמת ישוב חקלאי נוסף ממערב לאתרה של מג'דל, על שפת הים באדמות הכפר הנטוש אל-ג'ורה. מקור הכנסתם של המתיישבים באתר זה אמור היה להיות הדיג, בדומה למקור הכנסתם של ערביי אל-ג'ורה.¹⁶

רצונה של מחלקת הקליטה של הסוכנות לאכלס את המבנים הנטושים במג'דל באלפי עולים חדשים היה תולדה של לחץ של עשרות אלפי העולים על מנגנונה, שאמור היה לספק להם מקום מגורים ומקור פרנסה. הכוונה היתה שהעולים יתבססו ככל האפשר על התשתית הפיסית והכלכלית שהותירו אחריהם הערבים. הצבא, לעומת זאת, ראה את ההיאחזות במרחב מג'דל כצורך מדיני-צבאי. על כן היה צורך לבצעה על-ידי התיישבות חקלאית שיתופית, בהתאם לדרך הפעולה המקובלת על המוסדות הציוניים מאז ימי 'חומה ומגדל'. על-פייה, ישובים שתושביהם משלבים עבודת אדמה עם פעילות בטחונית מהווים את האמצעי הטוב ביותר להיאחזות איתנה במרחב שיש למוסדות הציוניים או למדינה עניין בהחזקתו. האוכלוסייה המתאימה לסוג זה של התיישבות היא בעלת מחויבות אישית ואיך-אולוגית למפעל הציוני ועברה הכשרה מתאימה לכך בתנועות-הנוער הציוניות-סוציאליסטיות ובמסגרת התנועות המיישבות. בקרב העולים החדשים לא היו רבים שניתן היה להגדירם כמשתייכים

15. פרוטוקול מישיבת השרים לענייני רכוש נטוש, 31 בדצמבר 1948, א"מ 130, 2401/21 א'; גיורא יוספטל, אל אליעזר קפלן, 9 בינואר 1949, ואל לוי אשכול, 26 בינואר 1949, אצ"מ S 43/260; ג' ריבלין, א' אורן (עורכים), דוד בן-גוריון, יומן המלחמה: מלחמת העצמאות, תשי"ח-תשי"ט, ג, תל-אביב תשמ"ג, עמ' 897; משה שרת אל ולטר איתן, 30 בנובמבר 1948, ישיבת משלחת ישראל לעצרת הכללית של האו"ם, 6 בדצמבר 1948, י' פרוינדליך (עורך), תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, ב, ירושלים תשמ"ה, עמ' 248-249, 263.

16. הצעה לעליות חדשות, 17 בנובמבר 1948, המחלקה להתיישבות אל ועדת ההנהלות, 25 בדצמבר 1948, אצ"מ A 202/118; דוח סא"ל י' אשל, 6 בינואר 1949, אצ"מ S 15/9583.

מפה 2: תכנית לפיתוח אשקלון, 1951

לקבוצת עילית זו. במהלך מלחמת העצמאות, ובעיקר בארבעת החודשים האחרונים של שנת 1948, הוקמו עשרות ישובים חדשים על-פי קוויה של תפיסה זו, בעיקר על-ידי הכשרות פלמ"ח ששוחררו משירות צבאי פעיל וגרעיני התיישבות ששהו בקיבוצים שונים ברחבי הארץ. התיישבות זו באזורים שונים של המדינה נמשכה בחודשים שלאחר תום הקרבות, עת התנהלו הדיונים סביב הסכמי שביתת-הנשק השונים. צורכי ההתיישבות הביאו את המוסדות העוסקים בהתיישבות חקלאית לשקול הקמת גרעיני התיישבות מקרב חיילים העומדים על סף שחרורם הצפוי עם תום הקרבות. כאשר להתיישבות עולים חדשים, היו חילוקי דעות חריפים בקרב הגורמים המיישבים. הצורך במספר רב של מתיישבים וכן שיקולים פוליטיים שונים הביאו לבסוף להכללתם של חיילים משוחררים ועולים חדשים במפעל ההתיישבות הכתר-מלחמתי.¹⁷

נוסף לחילוקי הדעות בקרב המוסדות המיישבים והצבא היתה סיבה נוספת שמנעה אכלוס נרחב של מג'דל והיא עובדת הימצאותה של אוכלוסייה ערבית גדולה בעיירה. גורלם של 2400 ערבייה של מג'דל היה נושא לדיונים במסגרת ועדה להעברת ערבים, שבראשה עמד שר המיעוטים בכור שטרית ועם חבריה נמנו פקידי ממשלה בכירים, וכן יוסף ויץ, שהיה מנהל מחלקת הקרקעות של הקק"ל. בישיבה שהתקיימה בפברואר 1949 הציע ויץ לפנות את הערבים ממג'דל ליפו או לאתר הכפר הערבי הנטוש א'טינה, הסמוך לקיבוץ כפר מנחם. הצעות אלו נדחו על-ידי הוועדה כבלתי-מעשיות, שכן ביפו היו בעיות שיכון חמורות של יהודים וערבים, ואילו אתר כפר א'טינה לא היה ראוי למגורים, מאחר שנהרס ברובו בזמן הקרבות. כהצעה חלופית העלה ויץ אפשרות להשאיר את האוכלוסייה הערבית בתחומי מג'דל, אך לרכז ולצופף אותה בחלק אחד של השטח הבנוי.¹⁸

תהליך האכלוס

במחצית הראשונה של שנת 1949 התנהל אכלוסה של מג'דל בעצלתיים. אי קבלת החלטה באשר לצורת האכלוס ולגורלם של הערבים בעיירה היתה הגורם העיקרי לכך. עד מרס 1949 שוכנו בעיירה 150 תושבים יהודים, ובמושב שנועד לקום באתר תחנת הנסיונות הממשלתית שוכנו 67 משפחות של עולים חדשים. באפריל הגיע מספר תושבי מג'דל ל-300 נפש ובסוף מאי עמד מספר המשפחות במושב העולים על 100.

17. תפיסה זו מכונה לעיתים בשם האסטרטגיה ההתיישבותית. על התפתחותה ראה: א' אורן, התיישבות בשנות מאבק, ירושלים תשל"ה. על ההתיישבות במלחמת העצמאות ואחריה ראה: א' שירן, 'מדיניות ההתיישבות נוכח מלחמת העצמאות והקמת המדינה', עבודה לתואר מוסמך, אוניברסיטת תל-אביב 1992. על השיקולים בקשר ליישובם של עולים חדשים ראה: א' גולן, 'שינוי המפה היישובית באזורים שניטשו על ידי האוכלוסייה הערבית...', עמ' 335-346.

18. פרוטוקול מהישיבה התשיעית של ועדת ההעברה, 25 בפברואר 1949, א"מ 49, ג/1322, 22; ויץ, יומני ואגרותי לבנים, ד, רמת-גן 1965, עמ' 13.

ביוני הוכפל מספר המשפחות שיועדו למושב העולים. אתר תחנת הנסיונות לא התאים למספר כה רב של משתכנים, וחברי המושב הועברו למכנים נטושים בתחומי העיירה. במסמכים בני-הזמן מופיע שמו העברי של היישוב כ'מגדל גד' אך לעתים מופיע גם בשם 'מגדל עזה'. תכן שמדובר בשני שמות נפרדים, האחד ליישוב העירוני והשני למושב העולים.¹⁹

על-פי נתוניו של המושל הצבאי של מג'דל מחודש יוני 1949, התגוררו בעיירה 204 משפחות של עולים חדשים, בתוספת מספר חיילים משוחררים, שיועדו להקמת מושב עובדים בסביבות העיירה. עד לקביעת אתרו של המושב הועסקו חבריו כשכירים במטעים נטושים בסביבה, שעובדו על-ידי גורמים יהודיים שחכרום מן האפוסטרופוס על נכסי נפקדים. מקורות הכנסה נוספים של חברי המושב היו רפתות ולולים קטנים, שהיו ברשות כל משפחה, וכן מאפייה שהפעילו כמפעל כלכלי משותף לכל החברים. לחברי המושב היו מוסדות נוספים – צרכנייה קואופרטיבית ומוסדות חינוך: בית-ספר וגן-ילדים. כל אלו נועדו לשמש בסיס כלכלי וחברתי למושב האמור לקום בעתיד באתר של קבע. אך להערכת המושל, רק כארבעים אחוזים מן החברים אכן התכוונו לעבור להתיישבות חקלאית, ואילו רוב החברים ביקשו להמשיך ולהתגורר במג'דל. נוסף לעולים התגוררו במג'דל כ-100 פועלים שעסקו בסלילת הכביש מג'דל-פלוג'ה (כביש אשקלון-קריית גת דהיום), מנהלי עבודה של החברות השונות שעסקו בעיבוד השטחים החקלאיים הנטושים בסביבה ושמספרם הגיע ל-80 נפש (כנראה יחד עם בני משפחותיהם), וכן מספר שומרי שדות ועובדים אחרים. בעיירה פעלו שתי מסעדות, שיחד עם הצרכנייה של חברי המושב סיפקו את צורכי המזון של התושבים והעובדים היהודים במקום.²⁰

ראוי לציין כי ברוח הנוכח לעיל אין אזור של אוכלוסיית עולים חדשים מעבר לזו של חברי המושב. נראה אפוא שמחלקת הקליטה של הסוכנות משכה ידיה בשלב זה מן העיירה, והעולים שנשלחו למג'דל טופלו כולם על-ידי המחלקה להתיישבות של הסוכנות. יתכן שיש בכך כדי להסביר את הכפלת מספר חברי המושב בחודש יוני ואת הערכתו של המושל הצבאי, כי למעלה ממחצית חבריו אינם מעוניינים בהתיישבות חקלאית מלאה. באשר לעובדים בסלילת הכביש ולמנהלי העבודה בשטחים החקלאיים, לא ברור אם הללו באו לעיירה כמשתכנים של קבע או למגורי עראי עד אשר תסתיים תקופת העסקתם באזור.

בעוד שקצין ההתיישבות שפעל במסגרת אגף התכנון של המטה הכללי הציע להסתפק בהתיישבות חקלאית בסביבת מג'דל, לגורם צבאי אחר, הממשל הצבאי, היה

19. נתונים על קליטת עולים במקומות נטושים בתאריכים 22 במאי 1949 – 1 בספטמבר 1949, א"מ 56, גל/3726; ו' מסחרי אל גרשון זק, 27 במאי 1949, א"מ 43, ג/5559, 7133; המחלקה להתיישבות אל אגף הקליטה, 17 במאי 1949, אה"ע 235, IV, 1, 2319א'; רשימת ישובי עולים לשנות תש"ה-תש"ט ושמותיהם, אה"ע, 307, IV, 1, 270; המצב ליום 25 ביוני, פתק בכתב יד, אצ"מ S. 15/9603.

20. מתוך דוח של המושל הצבאי [ללא תאריך, כנראה מיוני 1949, א"ג], א"צ 191-834/53.

עניין באכלוס מספר רב של תושבים יהודים בעיירה עצמה. המושל הצבאי של מג'דל, רס"ן מיכאל הנגבי, הציע בדוח הנזכר לעיל לעשות כן כדי לחזק את האחיזה בעיירה נוכח האוכלוסייה הערבית המתגוררת בה. להערכתו, לא היה מחסור במקורות דיור למשתכנים יהודים, שכן נוסף ל-211 יחידות דיור שהמחלקה להתיישבות שיפצה עבור המושב, ושלפחות מקצתן אמורות היו להתפנות עם מעבר חברי המושב אל אתר הקבע שלהם, היו בעיירה עוד 200 דירות נטושות, שהכשרתן חייבה תיקונים קלים בלבד, ו-200 נוספות ניתן היה לקבל מציפופה של האוכלוסייה הערבית. תעסוקה אמורה היתה להימצא לתושבים במטעים ובשטחי הקרקע הנרחבים שבסביבות העיירה. את בעיית הנגישות ממרכז הארץ, שהמושל הצבאי העריך אותה כמכשול בדרכו של האכלוס, ניתן היה לפתור באמצעות קו האוטובוס מתל-אביב, שכבר פעל, ובאמצעות החזרתו של קו הרכבת יפו-מג'דל לשימוש פעיל. פעולה נוספת שתזרו את האכלוס, לדעתו של רס"ן הנגבי, היתה חיבור מג'דל לרשת החשמל הארצית. בכך יתאפשר פיתוחם של חיי חברה וכלכלה של קהילה עירונית.²¹

גורם נוסף שהיה מעוניין באכלוסה של מג'דל, ואף מעבר לכך, בפיתוחה כיישוב עירוני יהודי, היה אגף התכנון הממשלתי. התוכנית הארצית הראשונה שערך האגף, שנועדה לשמש בסיס לפיזור של האוכלוסייה היהודית באזורים פריפריים של מדינת ישראל ולמנוע ריכוזם באזורים מטרופוליניים ובמרכז הארץ, יחסה חשיבות רבה להקמת ערים חדשות כמרכזים אזוריים להתיישבות החקלאית וכחלק מן המערך היישובי שנועד לחזק את האחיזה באזורים שנטשו הערבים ובפריפריה בכלל. תוכנית זו, שפורסמה בקיץ 1949, קבעה כי יש להקים במג'דל עיר יהודית בת 200 אלף תושבים, שתהיה העיר השנייה בגודלה במחוז הדרום, לאחר העיר המתוכננת לקום באתרה של אשדוד דהיום.²²

לחצו של הממשל הצבאי לאכלוס את מג'דל, יעודה לשמש כעיר במסגרת התכנון הארצי, אך בעיקר המספר הגובר והולך של עולים חדשים שהגיעו לארץ בחודשים הראשונים של שנת 1949, הביאו לאכלוסה של העיירה במספר רב של יהודים. ביוני 1949 הוחל בשליחתם של חיילים משוחררים למג'דל, ובאוגוסט הוחל בשליחתם של עולים חדשים במספר משמעותי למקום. העולים הללו לא יועדו להתיישבות חקלאית, ועל כן טופלו על-ידי מחלקת הקליטה של הסוכנות. על מנת לטפל בצרכיה של האוכלוסייה היהודית ההולכת וגדלה מינה המושל ועדה מייעצת שתפעל לצדו, וחבריה היו עובדי המוסדות השונים שטיפלו באוכלוסייה זו - מחלקת הקליטה והמוסדות הממשלתיים; משרד הפנים, משרד הבריאות, האפוסטרופוס על נכסי נפקדים ואגף התכנון. למשתכנים החדשים לא היתה נציגות בוועדה זו. אי-שיתופם בגוף זה, שהיה הלכה למעשה מועצה עירונית, עורר התמרמרות רבה בקרב תושביה

21. שם; תקציב לתיקון הבתים בכפרים נטושים במחוז הדרום, 28 באוגוסט 1949, אצ"מ S 43/229.

22. ש' רייכמן ומ' יהודאי, סקר תיכנון פיסוי יוזם 1948-1965, עמ' 63-68.

היהודים של מג'דל. הדבר בא לידי ביטוי בהשתמטות מתשלום מסים, שהקשתה על אספקת השירותים השונים לאוכלוסייה.²³

מספר התושבים היהודים במג'דל גדל עתה בקצב מהיר. בדצמבר 1949 עלה כבר מספרם כדי 2500 והשתווה למספר התושבים הערבים בעיירה. בינואר 1950 התקרב מספר היהודים ל-3000, מהם קרוב ל-2000 עולים חדשים והשאר חיילים משוחררים (חלקם כנראה עולים חדשים אף הם) וכן ותיקים. ההבחנה בין עולים לחיילים משוחררים חשובה להבנת התפרוסת המרחבית של האוכלוסייה היהודית בעיירה: בכל אחת מן הקבוצות הללו טיפל גורם מוסדי שונה, בעולים טיפלה הסוכנות ובחיילים המשוחררים טיפל אגף השיקום של משרד הביטחון, ולכן לכל אחת מהן הוקצתה שכונה נפרדת.²⁴

במקביל, צומצם השטח שבו התגוררה האוכלוסייה הערבית, עת בדצמבר 1949 פונתה שכונה שלמה מערבייה לטובת שיכון חיילים משוחררים, ובינואר 1950 הועברו 180 תושבים ערבים מלבנים שחצו בין השכונות הצפוניות לאלו המזרחיות של מג'דל, שהיו מאוכלסות ביהודים. הערבים רוכזו בתחום שגודר בגדר תיל, כשהסיבה הרשמית לצעד זה היתה המגעים שקיימו עם קרוביהם ברצועת עזה, שכללו גם פעילות של הברחת סחורות. למרות הסיבה הבטחונית, נראה כי הצורך לפנות מבנים לאכלוס יהודים היה חשוב באותה מידה.²⁵

האכלוס המהיר באוכלוסייה יהודית שלא במסגרת של התיישבות חקלאית העמיד בסימן שאלה את עתידו של מושב העובדים שמוקם בעיירה. לכאורה, לא היתה צריכה להיות בעיה, שכן כגוף התיישבותי הוא נועד לצאת את העיירה לאתר התיישבות הקבע שלו. אלא שהמושב היה ארגון בעייתי, שחבריו היו שרויים בסכסוך עם המושל הצבאי על רקע הקצאת מבנים לדירור, עם המחלקה להתיישבות על רקע אי-רצונם של רבים מן החברים לצאת להתיישבות ולעזוב את מג'דל, וכינם לבין עצמם על רקע מפלגתי – בין רוב החברים, שהשתייכו למפא"י, לבין מיעוטם, שנמנו עם חברי מפ"ם ומק"י. בדצמבר 1949 החליטו המוסדות המיישבים שלא ליעד את המושב

23. שם; וכן: תת-מושל מג'דל והסביבה אל משרד האפוסטרופוס במג'דל, 16 באוגוסט 1949, וכן רס"ן מיכאל הנגבי אל מחלקת הקליטה, מינהל התכנון/מדור הנגב, משרד הבריאות, משרד הפנים והאפוסטרופוס, 28 באוגוסט 1949, א"צ 191-834/53; דוחות המושל הצבאי לחודשים דצמבר 1949, ינואר 1950, א"צ 190-834/53; קליטת עולים חדשים, יוני-יולי 1949, אוגוסט 1949, א"מ 56, גל/3726, 5.

24. דוחות המושל הצבאי לחודשים דצמבר 1949 וינואר 1950, א"צ 190-834/53; גיורא יוספטל אל ברל לוקר, 7 ביוני 1950, אצ"מ I-41/247.S.

25. שם, א"צ 191-834/53; זלמן ליף אל שר האוצר, 15 ביוני 1950, א"מ 130, 29/2402/א'. צמצום השטח לתושבים ערבים שנעשה מטעמי ביטחון ובמגמה לאפשר הרחבת השטח לשיכון המפה היישובית באזורים שניטשו על ידי האוכלוסייה הערבית ...', עמ' 109-110. צעד דומה נעשה בתרשימת בראשית 1949, ראה: שם, עמ' 274. צעדים אלו נעשו גם במקומות אחרים, כגון בחיפה.

להתיישבות חקלאית מלאה באתר של קבע, והוא התפורר. חלק מן החברים עזבו את מג'דל, ובכך פינו עשרות יחידות דיור בחלקה הדרומי של העיירה.²⁶

ראשית הפיתוח של התשתית והשירותים הציבוריים

מצבם הפיסי של רבים מן המבנים הנטושים שבהם שוכנה האוכלוסייה היהודית היה ככי רע, וגשמי החורף הקשה של שנת 1949/50 הרעו אותו. על מנת לאפשר יעול של הפעולות לשיפור המבנים הועברה האחריות לנושא זה מידי הגופים המשכנים לידי גוף אחד: האפוטרופוס על נכסי נפקדים, שהיה נציג הבעלים הנעדרים על-פי חוקיה של המדינה. תנאי מזג האוויר, מחסור בבעלי מקצוע בענף הבנייה ובעיית קיומם של מי תהום במפלס גבוה שלא אפשרו הפירת מערכות ביוב וניקוז, כל אלה הקשו על הפעולות בתהום זה. מצב מערכת אספקת המים, לעומת זאת, היה תקין, ובינואר 1950 עמדה להתבצע פעולת חיבורה של מג'דל לרשת החשמל הארצית.²⁷

הגידול במספר התושבים חייב הרחבה מהירה של רשת החינוך במקום. בקיץ 1949 פעל בעיירה בית-ספר אחד, בית-הינוך של זרם העובדים, שמקומו היה בדרום מג'דל, במבנים של בית-ספר ערבי נטוש. היה זה, כפי הנראה, בית-הספר של ילדי המושב, שכן מקומו היה באותו אזור שבו שוכנו חבריו. בראשית 1950 החל לפעול בית-הינוך נוסף, שמוקם בצפונה של העיירה, באזור שבו שוכנו עולים חדשים יוצאי תימן. בה בעת החלו לפעול באזור זה של העיירה שני בתי-ספר של זרמי הינוך דתיים: האחד של 'המזרחי' והשני של רשת החינוך של אגודת-ישראל. בניגוד למבנים שהוקצו לבתי-ההינוך, אלו שהוקצו לבתי-הספר הדתיים לא התאימו לייעודם. עבור ילדים שמתחת לגיל בית-הספר נפתחו שני מוסדות: האחד של ויצ"ו והאחר של ארגון אמהות עובדות. בתהום התרבות היתה פעילות דלה בלבד, שהסתכמה בפתיחת ספרייה ציבורית על-ידי הממשל הצבאי במקום. לא התקיימו שיעורי עברית עבור העולים, ולא היתה פעילות של תנועות-נוער. מיעוט הפעילות התרבותית מעיד על מעורבות מועטה של ההסתדרות הכללית בנעשה במג'דל, ועל היעדרה של מועצת פועלים מקומית, שהפעילות התרבותית בקרב העולים היתה בדרך כלל באחריותה.²⁸

חוסר הפעילות של מוסדות ההסתדרות במג'דל היה מנוגד לפעילות הרבה שגילו בריכוזי העולים בצפון הארץ במרכזה. הדבר תמוה עוד יותר אם נזכור כי פעילות

26. מתוך דוח המושל הצבאי [ללא תאריך], א"צ 834/53-191; רס"ן מיכאל הנגבי אל לוי אשכול, 18 באוגוסט 1949, וכן דוח של המושל הצבאי לחודש דצמבר 1949, א"צ 190-53/834; אשר ציבל אל ההסתדרות הכללית של העובדים, 2 בנובמבר 1949, וכן מחלקת הארגון אל הח' אשר ציבל, 16 בנובמבר 1949, אה"ע 208, IV, 5635; אישור בחתימת ג' גלעד, אה"ע 307, IV, 1, 270; "קורן, 'התיישבות העולים 1949-1950', אצ"מ S43/147.

27. דוחות המושל הצבאי לתורשים דצמבר 1949 וינואר 1950, א"צ 834/53-190.

28. שם.

אשקלון: אכלוס המרחב הנטוש ותכנונה של עיר

הסתדרותית תרמה רבות לביסוס כוחה של מפא"י בקרב העולים החדשים. יתכן שהסבר אחד לכך היה ריחוקה של מג'דל מריכוזי אוכלוסייה יהודית ותיקה והנגישות הנמוכה של העיירה למוסדות ולפעילים של ההסתדרות מהיישוב הוותיק. גורם שני היה, כפי הנראה, חששם של הממשל הצבאי והפקידות הממשלתית והסוכנותית מגורם מתחרה שיפגע בסמכויותיהם באמצעות ארגון התושבים בוועד שיפעל בחסות מועצת פועלים מקומית.²⁹

האכלוס המהיר חייב גם פיתוח נרחב של שירותי הבריאות. בראשית 1950 פעלה בעיירה מרפאה של קופת חולים של ההסתדרות, בעוד שמרפאות של קופת חולים לאומית וקופת חולים עממית מיסודה של 'הדסה' היו בשלבי התארגנות. תחנה של מגן דוד אדום לא הוקמה במג'דל, למרות הבטחתם של נציגי הארגון שביקרו בעיירה.³⁰

בתחומי התחבורה והתקשורת והתפתחות היתה מועטה בלבד. קו אוטובוס לעיירה פעל כבר מראשית 1949, אך אין מידע על קו רכבת שאותו, כזכור, ביקש המושל הצבאי להפעיל. סוכנות הדואר שנפתחה במג'דל פעלה רק ארבע שעות ביום ולא ענתה על צורכי התושבים. עד לסוף שנת 1949 טרם חוברת העיירה לרשת הטלפונים הארצית, אף כי תשתית, מורשת השלטון המנדטורי, שכללה מרכזייה ועמודי טלפון, היתה קיימת.³¹

ההתפתחות בתחום התעסוקה

גידולה המהיר של האוכלוסייה היהודית יצר את סף הכניסה הדרוש להקמתם של מספר עסקים ברמה הבסיסית של אספקת מזון: חנויות מכולת, ירקנים ואיטליוזים. בעליהם של עסקים קטנים אלו היו בעיקר חיילים משוחררים ונכי מלחמה ששוכנו בעיירה וזכו לסיוע של משרד הביטחון להקמת עסקיהם. התפתחות חלה גם בתחום המלאכה, שהיתה בעיקר באמצעות קואופרטיבים שהקימו התושבים בעידוד הממשל הצבאי. הללו עסקו בענפי המסגרות, הנגרות, החייטות, הסנדלרות והדיג. ההתארגנות בקואופרטיב אפשרה לבעלי-המלאכה לייצר מבלי להשקיע הון ראשוני ניכר להפעלתו של בית-מלאכה עצמאי. ניצולה של תשתית כלכלית לא חקלאית שנטשו ערבייה של מג'דל הצטמצם להפעלה של בית-מלאכה ללבנים, בית-בד

29. וזאת בניגוד למצב ברמלה, שעיקר אכלוסה בעולים חדשים נעשה בתקופת קיומו של ממשל צבאי בעיירה. ברמלה היתה ההסתדרות פעילה מראשית האכלוס בנובמבר 1948 ומועצת הפועלים פעלה בתיאום עם הממשל הצבאי ועם הגורמים הממשלתיים וההסתדרותיים. מועצת הפועלים של רמלה נהנתה מגיבוי של פעילים ממועצות הפועלים של ישובים יהודיים ותיקים סמוכים כראשון-לציון ושל המטה, הוועד הפועל, שמרכזו היה בתל-אביב. על כך ראה: מועצת פועלי רמלה, סיכומי שנה, דצמבר 1949, אה"ע 235, IV, 1, 2392.

30. דוחות המושל הצבאי לחודשים דצמבר 1949 וינואר 1950, א"צ 190-53/834.

31. שם.

וטחנת-קמח. הניסיון לבסס במקום מפעל לאריגת בדים, ובכך להשתית, ולו באופן חלקי, את בסיסה הכלכלי של האוכלוסייה היהודית על ענף הייצור העיקרי של מג'דל הערבית, נכשל. בניסיון זה היו מעורבים אחד מהשותפים בחברת 'מרקס אנד ספנסר' הבריטית וחברת 'משכית', שביקשה לטפח את מסורת מלאכת-היד של יהודי המזרח. אלא שאי-הסתגלותם של העולים למלאכת האריגה וחוסר כדאיות כלכלית לא אפשרו פיתוחו של מפעל זה. תוכניות להקים בעיירה מפעלים שיתבססו על עיבוד התוצרת של השטחים החקלאיים שסביבה לא יכולות היו להתממש ללא חיבור העיירה לרשת החשמל הארצית. זמינות גבוהה של מקורות מים וקרקע חקלאית בסביבותיה של מג'דל אפשרו פיתוח של משקי-עזר חקלאיים להשלמת מקורות ההכנסה של התושבים. עד לראשית 1950 הסתכמה הפעולה בתחום זה בהכשרת 400 דונמים למשקי-עזר עבור העולים מתימן ששוכנו בצפונה של העיירה.³²

חוסר הפיתוח של מקורות תעסוקה מספיקים ביחס לאכלוס המהיר הביא לכך שבראשית 1950 הגיע מספר דורשי העבודה במג'דל מקרב היהודים ל-1200 גברים ונשים. גם התלות בתעסוקה בחקלאות בשטחים שסביב העיירה הוכחה כבעייתית, שכן עם סיום עונת הציור בכרמים, שבעיצומה הועסקו במג'דל וסביבתה מאות פועלים יהודים וערבים מן העיירה וממקומות מרוחקים כרמלה, לוד, יבנה ונס'ציונה, נותרו רבים מן הפועלים מובטלים. מקור תעסוקה זמני נוסף שהיה אופייני לאוכלוסייה היהודית ששוכנה ביישובים ערביים נטושים היה פינוי ההריסות והאשפה ושיפוץ מבנים. גם זה היה מקור לתעסוקה זמנית, בעיקר בזמן האכלוס, ובכפוף לתקציבים שהקצו הרשויות המשכנות לפעולות אלו.³³

הגדלת אוכלוסייתה של מג'דל לא היתה אפשרית ללא פיתוחם של מקורות תעסוקה חדשים כחלק מפיתוח כלכלי ופיסי כולל של העיירה וסביבתה. אך עד לפיתוח מקורות תעסוקה חדשים היה צורך להתבסס על אלו הקיימים. בעניין זה היתה האוכלוסייה הערבית למכשול, שכן מפרנסיה החזיקו בעשרות מקומות עבודה בענפי המלאכה, החקלאות והשירותים בעיירה וסביבתה. הממשל הצבאי הטיל מגבלות על תעסוקת הערבים, אך לא היה יכול לשלול מהם את האפשרות לפרנס את בני משפחותיהם. נושא התעסוקה היה אחד הגורמים שהביאו לפינוים של ערביי מג'דל במחצית השנייה של 1950, ולהעברת רובם לרצועת עזה ומיעוטם לרמלה.³⁴

32. שם; דוח סיוור במג'דל, אברהם מלול, 14 בספטמבר 1949, א"מ 95, ג/6177, 2921; דב גבעון אל הלשכה הראשית של הקק"ל, 18 בנובמבר 1949, אצ"מ KKL 5/8901; "עילם, בנתיבי מעשה, עמ' 184.

33. דוחות המושל הצבאי לחודשים דצמבר 1949 וינואר 1950, א"צ 190-834/53.

34. שם; דוח סיוור במג'דל, אברהם מלול, 14 בספטמבר 1949, וכן א' מלול אל פ' הרבורגר, 27 בספטמבר 1949, ואל מנהל שירות התעסוקה, 12 באפריל 1950, א"מ 95, ג/6177, 2921; ולטר איתן אל משה שרת, 4 בדצמבר 1949, וכן ולמן ליף אל שר האוצר, 15 ביוני 1950, א"מ 130, 2402/29 א'; B. Morris, 'The Transfer of Al Majdal's Arabs', 1948 and After, pp 261, 264-265

תכנונה של עיר פיתוח

אכלוסה של מג'דל הערבית, שמרבית תושביה בטושה, באוכלוסייה יהודית שמרביתה נמנתה עם העולים החדשים שהגיעו לאחר קום המדינה לא היווה תופעה יוצאת דופן במרחב הישראלי החדש. עיירות ערביות שמרביתן או כל אוכלוסייתן בטשתן אוכלוס ביהודים החל מספטמבר 1948. הראשונה שבהן היתה עכו ואחריה רמלה, לוד ובית-שאן. מספר כפרים גדולים שניטשו, כחלסה (קריית שמונה), טירה (טירת הכרמל), יהודיה (יהוד) ואחרים, אוכלוסו בעולים והפכו ליישובים עירוניים. אכלוסן של מג'דל ושל באר-שבוע, המצויות בפריפריה המרוחקת מריכוזי היישוב היהודי, היה סימו של תהליך אכלוס ערי השדה הערביות הנוטשות.³⁵

האכלוס היה מהיר והושלם ברובו במשך שנת 1949. הביקוש העצום לדור יצר לחץ רב על המוסדות המשכנים: משרד השיכון הממשלתי, האפוסטרופוס על נכסי נפקדים, מחלקת הקליטה והמחלקה להתיישבות של הסוכנות. ההצעה שהיה בידיהם, כולל המבנים שניטשו הערבים, לא יכול היה להדביק ביקוש זה. לממשלה ולמוסדות הציוניים היה ברור כי ללא פיתוח עירוני ובניית שיכונים חדשים לא ניתן יהיה ליצור הצעה של מקומות דור שיענה על הביקוש. מטרה לאומית לא פחות חשובה ומרכזית בקרב מקבלי ההחלטות בממשלת ישראל ובמוסדות הציוניים היתה חיווק השליטה במרחב שנכלל בשטחה של מדינת ישראל עם סיום המלחמה וחתמת הסכמי שביתת-הנשק. על מנת לשלב שתי מטרות אלו ביקשה ממשלת ישראל למקם חלק מן הבנייה החדשה באזורים פריפריים, כדי לחזק את האחיזה בהם ולפתחם.³⁶

הגוף שנועד לתכנן את פעולות השיכון וההתיישבות היה אגף התכנון הממשלתי, שעל מעמדו הבעייתי עמדנו לעיל. התוכנית הראשונה שהגיש אגף זה בקיץ 1949 נועדה להשיג את פיזור האוכלוסין באמצעות הקמת מרכזים עירוניים חדשים והרחבת הקיימים, כולל אלו שניטשו הערבים, באזורים פריפריים. מרכזים אלו אמורים היו לשמש מוקדים לפעילות כלכלית, חברתית ותרבותית של ההתיישבות הכפרית, זו החדשה המוקמת וזו הוותיקה שקדמה לה באזורי ההתיישבות הנידונים. היתה זו תוכנית יומרנית, שביקשה להעמיד את מספר היישובים העירוניים במדינת ישראל על 72, שמהם 46 היו יישובים חדשים.³⁷

למדינת ישראל לא היו באותה העת די אמצעים כלכליים ומשאבים אנושיים לממש את התכנון הזה. בנוסף, לקה התכנון במספר פגמים עקרוניים, שהמרכזי בהם היה היעדר תכנון של המערכת הכפרית המוקמת, לעומת תכנון מפורט של המערכת העירונית שנועדה לשרתו. תכנון ההתיישבות הכפרית היה בידי הסוכנות היהודית,

35. בהרחבה על כך ראה: א' גולן, 'שינוי המפה היישובית באזורים שניטשו על ידי האוכלוסייה הערבית...', פרק שלישי.

36. על מדיניות הממשלה בנושא פיזור האוכלוסין, כפי שבא לידי ביטוי בקווי היסוד של הממשלה הראשונה, ראה: שנתון הממשלה תשי"י, עמ' כה.

37. ש' רייכמן ומ' יהודאי, סקר תיכנון פיסוי יזום 1948-1965, עמ' 63-72.

שמחלקת ההתיישבות שלה היתה עסוקה בהקמתם של עשרות ישובים חקלאיים. הצורך לפתח התיישבות חקלאית לא אפשר למחלקה להתיישבות להמתין עד אשר יסיים אגף התכנון את גיבוש תוכניותיו. מה עוד שבקרוב ראשי האגף היו חילוקי דעות באשר למימושה של מדיניות פיזור האוכלוסין, ובעיקר סביב הנושאים של גודלם, מיקומם, ותפקודם של היישובים העירוניים החדשים.³⁸

המערכת המתכננת של ההסתדרות הציונית ולאחר־מכן של הסוכנות היהודית, שעסקה בתחום הכפרי, רכשה ניסיון רב במשך כארבעה עשורים של פעילות תכנונית ולמדה לקחים מכשולונותיה בעבר. מערכת התכנון הממשלתית היתה חדשה, ועובדי אגף התכנון היו חסרי ניסיון מעשי בתחום התכנון הארצי, כולל בתכנונה של מערכת עירונית חדשה. התיאום בין המערכות המתכננות לא עוגן בנהלים ברורים או בחוק, ועל כן לא היה במדינת ישראל בשנותיה הראשונות גורם מרכזי חזק ויעיל, שיתווה מדיניות תכנון ארצי כוללת. הצרכים לא יכולים היו להמתין למתכננים, ובעוד אגף התכנון מתחבט בייסורי הקמה וגיבוש, הלך והתרחב תהליך אכלוסו של המרחב הישראלי. האילוצים שבמסגרתם פעלו הגורמים המשכנים הביאו לא פעם לפעול בניגוד לעקרונות שהתווה אגף התכנון. כך הפכו הכפרים הנטושים שממזרח לתל־אביב לעיירות עוליים, והקמת המערכת העירונית בפריפריה התנהלה באיטיות, על בסיסם של היישובים הערביים הנטושים ותוך הגשמה חלקית בלבד של עקרונות התכנון הארצי ופיזור האוכלוסין. שטחי קרקעות נטושות בהקף נרחב, שנכללו בתחומי העיירות והכפרים הנטושים שהפכו ליישובים עירוניים, הועברו לידיה של ההתיישבות החקלאית. המרחב שנתר לפיתוח עירוני צומצם במידה ניכרת, והיעדרם של משאבים כלכליים לא אפשר פיתוח משמעותי גם של אותם שטחים שהוקצו לפיתוח עירוני של יישובים אלו.³⁹

למרות התוכניות לפיתוח כולל, נאלצו רשויות התכנון והביצוע של מדינת ישראל לבחור באזורים ובאתרים שבהם תינתן עדיפות ראשונה לפיתוח יישובים עירוניים. האזורים שנבחרו היו: הנגב הצפוני ואתר העיירה הערבית הנטושה באר־שבע; הגליל המערבי, שבו הוחלט להקים עיר חדשה בשם אושרת, במחצית הדרך בין תרשיחא לנהריה; ומישור החוף הדרומי, שבו שכנה העיירה מג'דל.

באר־שבע נבחרה עקב מרכזיותו של הנגב בתוכניות הפיתוח של התנועה הציונית שהוכנו ערב הקמת המדינה. הקמתה של עיר יהודית באזור באר־שבע היתה חלק מהמאמץ להיאחז באזור הנגב הצפוני. באר־שבע נועדה להיות מרכז להתיישבות יהודית חדשה באזור, ונתפסה ככזו גם לאחר קום המדינה וסיומה של המלחמה. לפי תוכנית החלוקה, באר־שבע נועדה להיות חלק משטחה של המדינה הערבית. מיקומה היה על צומת־דרכים חשוב, המקשר את הנגב למרכזיה של מדינת ישראל. המנהיגות

38. שם, עמ' 60-64.

39. על התפתחותם של העיירות והכפרים הנטושים, על הקשיים בפיתוח תשתית פיסית וכלכלית עבורם ועל גורל קרקעותיהם ראה: א' גולן, 'שינוי המפה היישובית באזורים שניטשו על ידי האוכלוסיה הערבית ...', פרק שלישי.

הישראלית ביקשה אפוא למנוע מסירתה לגורם ערבי כלשהו במסגרת הסדר מדיני עתידי. אושרת היתה אמורה ליצור, יחד עם נהריה, מרחב עירוני שנועד להיות היישוב העירוני המרכזי של הגליל המערבי. אזור זה נכלל גם הוא בתחומי המדינה הערבית, שנועדה לקום במסגרת תוכנית החלוקה, והיה בעל חשיבות גדולה למדינת ישראל. היו בו קרקעות חקלאיות עשירות ומקורות מים רבים, ומיקומו היה מצפון למרחב חיפה, שהיה אזור התעשייה הכבדה העיקרי והנמל הראשי של מדינת ישראל. העיר החדשה יועדה להיות מרכז עירוני למערכת יישובים שמקצתם היו ותיקים ומקצתם הוקמו בעצם הימים ההם. מיקומה במרכז הגליל המערבי הביא להערפתה על בירתו הוותיקה של תבל ארץ זה, העיירה עכו ששכנה בשוליו הדרומיים ושמערכת התכנון הישראלית ראתה בה עיר-לוויין של חיפה.⁴⁰

אתרה של מג'דל, השלישי שהועדף על-ידי רשויות התכנון הישראליות, התאים מבחינות רבות לפיתוח אף יותר משני הנזכרים לעיל. כמו באר-שבע, אתר זה היה בעל חשיבות רבה כצומת-דרכים. כמרחב הגליל המערבי, הגובל בלבנון והמהווה חיץ בין שטחה של זו לבין אזור מפרץ חיפה, גבל מרחבה של מג'דל ברצועת עזה, שנותרה בשליטת מצרים אחרי הסכמי שביתת-הנשק, ושימש כאזור חיץ בין שטח זה לבין האזור המאוכלס בצפיפות שבין תל-אביב בצפון לגדרה בדרום. מג'דל וסביבתה היוו אף הם חלק משטחה של המדינה הערבית שנועדה לקום על-פי תוכנית החלוקה. כמוזכר לעיל, ביקשו המצרים לספח את מרחבה של מג'דל לשטח שבשליטתם, דבר שהיה מנוגד לאינטרס הבטחוני של מדינת ישראל.

בניגוד לבאר-שבע, מג'דל התאפיינה באקלים נוח ונהנתה מכמות משקעים רבה יותר וממקורות מים עשירים מאלו של באר-שבע. פיתוחה של באר-שבע נועד להיות חלק מפיתוחו של הנגב כולו, כולל פיתוחם וניצולם של משאבי טבע. לעומת זאת, סמיכות אתרה של מג'דל לחוף הים מהד, ומיקומה במרכזו של אזור חקלאי עשיר מאידך, אפשרו פיתוח עתידי של ענפי המסחר, התעשייה, התיירות והדיג על בסיס המשאבים הקיימים בסביבתה. בניגוד לאושרת, אתרה של מג'דל היה בשטח מישורי, שלא דרש הכשרה מרובה לבנייה, והיה בו אזור בנוי שאוכלס ביהודים ויכול היה להוות בסיס לפיתוח עירוני. הקמתה של אושרת התעכבה לא מעט עקב התנגדות של היישובים החקלאיים והגורמים המתכננים של ההתיישבות החקלאית, שחששו פן יוקצו עבודה קרקעות חקלאיות. ריחוקה של מג'דל מריכוזי ההתיישבות היהודית הרחיק אותה ממוקדי המאבקים המרחביים, שהתנהלו באותה העת סביב הקצאתם של

40. הלה סליקרספין, 'תוכניות להקמת מרכז עירוני עברי ליד באר-שבע הערבית, 1943-1947', בתוך: 'י גרדוס, א' שטרן (עורכים), ספר באר-שבע, ירושלים 1979, עמ' 111-118; 'י גרדוס, 'התפתחות התיכנון העירוני בבאר-שבע', שם, עמ' 182-183; א' ברוצקוס, 'לשאלת המבנה ההתיישבותי האופטימלי: קיצור המסקנות', בתוך: ש' רייכמן, ממאוז לארץ מושב, ירושלים תשל"ט; מבנה העיר החדשה בגליל המערבי 'אשרת' [ללא תאריך], מפה בקנה"מ 1:100,000 של איתור ההרחבה והקמת הערים בגליל המערבי, ארכיון אריאל כהנא, המחלקה לגיאוגרפיה, האוניברסיטה העברית, תיק 39.

שטחים חקלאיים של עיירות וכפרים ערביים נטושים בצפון הארץ ובמרכזה. כך ניתן היה להקצות קרקעות בכמות מספקת לכל צורכי הפיתוח העירוני.

בקיץ 1949, בעת שהוצגה בפני הממשלה התוכנית הראשונה לפיזור האוכלוסין, ערכו אריה שרון, שהיה ראש אגף התכנון היוזם במשרד ראש-הממשלה, ויצחק עילם, שהיה מפקידו הבכירים של משרד העבודה, שהקמת השיכונים החדשים היתה בתחום אחריותו, מספר סיורים במגדל וסביבתה. בעקבותיהם סוכמו קווי הפיתוח העתידיים של המקום ואותרו קרקעות לבניית אזורי מגורים ותעשייה. בתחום המגורים, הוחלט על בניית שכונה חדשה בת 1000 יחידות דיור מדרום-מזרח לאתרה של העיירה, ועל בנייה נוספת והרחבה של שכונת משקי-העזר שמצפונה. כן נקבע כי שטח בן אלפי דונמים שנכלל במקורו בשטחו של הכפר אל-ג'ורה שממערב למגדל יימסר לחברת 'ברנע', מיסודו של יזם תל-אביבי בעל קשרים עסקיים עם גורמים יהודיים מדרום אמריקה, במטרה להקים עיר סרטים. אתר זה הוצע על-ידי יצחק עילם כתחליף לאתר סדנא עלי שבקרבת הרצליה, שבו ביקש היום להקים בתחילה את עיר הסרטים הנזכרת לעיל. בנוסף, היה בכוונת היום להקים בצד עיר הסרטים שכונת וילות מפוארת, באמצעות מכירתן של חלקות קרקע לבנייה ליהודים בעלי הון שעמם היה קשור בעסקיו. אוור החורבות של אשקלון העתיקה, המצוי מדרום לאתר 'ברנע', יועד לפיתוח כאתר תיירות, וחוף הים הסמוך תוכנן לפיתוח כאזור מלונות ונופש. הקצאת השטחים הללו לצורכי בנייה למגורים ופיתוח ענפי תעסוקה חדשים נועדה להיות השלב הראשון בפיתוחה של עיר חדשה.⁴¹

על-פי החלטת הממשלה, העיר החדשה נועדה להיקרא בשם 'אשקלון', ולפיתוחה ניתנה עדיפות עליונה. עדיפות זו באה לידי ביטוי בפנייתה של שרת העבודה דאו, גולדה מאיר, אל ראשי יהדות דרום אפריקה, שביקשו לסייע בפתרון בעיות של שיכון עולים חדשים. שרת העבודה ביקשה, כי הקהילה הדרום-אפריקנית תממן 75 אחוזים מעלות בנייתם של שיכונים חדשים באשקלון, שהוערכה במיליון ליש"ט. מנהיגות הקהילה הביעה את הסכמתה העקרונית, אך העמידה מספר תנאים, שהעיקרי ביניהם היה תכנון משותף של העיר על-ידי נציגים של אגף התכנון ושל הקהילה הדרום-אפריקנית. תנאים נוספים היו שיפור הנגישות אל העיר ובתוכה, באמצעות סלילת כביש דו-מסלולי שיחבר את אתר אשקלון לכביש הראשי, שיפור קו הרכבת המנדטורי המוביל למגדל ופתיחת קו אוטובוס לאתר אשקלון. כן דרשו הדרום-אפריקנים חיבור של מגדל וסביבתה לרשת החשמל הארצית ופיתוח של תשתית שירותים ציבוריים ומקורות תעסוקה.⁴² תשובתה של שרת העבודה לדרישות שהעלו

41. ש' רייכמן ומ' יהודאי, סקר תכנון פיסוי יזום 1948-1965, עמ' 60-64; סרן דוד סרטנר אל המושל הצבאי, 22 באוגוסט 1949, א"צ 190-53/834; דוח של הישיבה של הוועדה הממשלתית לחלוקת קרקעות, 20 ביולי 1949, אצ"מ 5/17148 KKL; רענן ויץ אל הקק"ל, 18 באוגוסט 1949, אצ"מ S 15/9804; "עילם, בנתיבי מעשה, עמ' 183-186.

42. נ"ג ספיץ אל גולדה מאיר (באנגלית), 4 בספטמבר 1949, אצ"מ 5/17941 KKL; "עילם, בנתיבי מעשה, עמ' 183-184.

הדרום-אפריקנים היתה מסויגת, אך עקרונית הבטיחה הקצאת קרקעות לפיתוח מקורות תעסוקה חדשים ושירותים ציבוריים. כן הבטיחה להעביר לדרום-אפריקנים הומר נוסף העוסק באפשרויות לפיתוח כלכלי של העיר החדשה.⁴³

בראשית אוקטובר 1949 סוכם על פרטי הקמתם של השיכונים לעולים החדשים בין חברת 'עמידר', שהוקמה מספר חודשים קודם-לכן כדי לבנות שיכונים לעולים, הסוכנות היהודית ואגף התכנון. על-פי המסוכם נועדו להיבנות במהלך שנת 1950 2500 יחידות דיור במרחב מג'דל-אשקלון. 1500 מהן אמורות היו להיבנות במשותף עם הדרום-אפריקנים ו-1000 נוספות באמצעות משרד העבודה באתר הנמצא מדרום-מזרח למג'דל. במחצית דצמבר 1949 פנתה הנהלת חברת 'עמידר' אל הק"ל, בבקשה לרכוש עבורה מן הממשלה את הקרקעות הערביות הניטשות הדרושות לבניית השיכונים הללו.⁴⁴

הקפו של השטח שחברת 'עמידר' ביקשה לבניית השיכונים החדשים עורר התנגדות בקרב הגורמים המתכננים את ההתיישבות החקלאית החדשה שנועדה לקום באזור. המדור לתכנון של המחלקה להתיישבות של הסוכנות טען, כי השטחים ש'עמידר' דורשת, ושעליהם אמור היה גם להיבנות בית-חרושת לצינורות, כוללים חלקות המיועדות לעיבוד על-ידי ישובים חקלאיים חדשים. גם הגוף שהופקד מבחינה משפטית על ניהולן של הקרקעות הערביות הניטשות, האפוטרופוס על נכסי נפקדים, התנגד לדרישתה של חברת 'עמידר', בטענה שפנייתה לק"ל נעשתה ללא ידיעת עובדיו, ודרש כי הדיון בבקשה יועבר לוועדה הממשלתית לחלוקת קרקעות.⁴⁵

בראשית 1950 התברר כי לא רק הקצאת הקרקעות אלא גם נושא בניית השיכונים שרוי במחלוקת. חברות הבנייה הציבוריות למחצה, היינו הסקטוראליות - 'שכון' ההסתדרותית ו'משכנות' של הפועל-המזרחי - דרשו לשתפן בבניית השיכונים החדשים, במטרה לשכן בהם אוכלוסייה הגמנית עם חברי ותומכי מפא"י והפועל-המזרחי. פעולה זו נעשתה במקביל לפעולת נציגי המפלגות לגייס חברים ותומכים בקרב האוכלוסייה ששוכנה בחלק הניטוש של מג'דל.⁴⁶

על מנת לנסות וליישב את המחלוקת סביב חלוקת השטחים ובנייתה של העיר החדשה, הציע האפוטרופוס על נכסי נפקדים להקים גוף בשם 'רשות אשקלון', שיטפל בהקמת העיר ובפיתוחה. לרשות גוף זה הציע להעמיד שטח בן 64 אלף

43. גולדה מאיר אל ג'ג ספיץ (באנגלית), 9 בספטמבר 1949, אצ"מ KKL5/17941.

44. הצעה לאיתור 50 אלף יחידות דיור חדשות, 5 באוקטובר 1949, א"מ 43, 5513/ג, 5199; רב גבעון אל גולדה מאירסון, 30 בנובמבר 1949, א"מ 43, 5559/ג, 7135; א' שרון אל יוסף ויץ, 7 באוקטובר 1949, אצ"מ KKL 5/18932; חברת 'עמידר' אל הלשכה הראשית של הק"ל, אצ"מ KKL 5/17941.

45. האפוטרופוס אל ראש אגף התכנון, 8 בנובמבר 1949, אצ"מ S 15/8852; מדור תכון [תכנון, א"ג] המשק אל המחלקה להתיישבות, 1 בדצמבר 1949, אצ"מ S 15/8934.

46. פרוטוקול משיבת הוועד הפועל של הסתדרות הפועל-המזרחי, א' בטבת תשי"י, אצ"מ S 6/6777; ישיבת הנהלה של חברת שכון, 16 בינואר 1950, אצ"מ S 43/262; ד"ר ה' ויצמן אל האפוטרופוס, 7 בפברואר 1950, אצ"מ S 15/8934.

דונמים מן הקרקעות הנטושות של מג'דל, של הכפר חמאמה שמצפון לעיירה, כולל שטחו הבנוי של הכפר שבו התגוררו ערב פרוץ המלחמה כ-5600 נפש, ושל הכפר אל-ג'ורה, כולל שטחו הבנוי שבו התגוררו אז 2700 נפש. כן נכללו בשטח המוצע קרקעות של הכפרים חרבת חצאץ, נַעְלִיָה ואל-ג'יה, כולם מדרום לעיירה וגובלים בשטחיה. בכך האמין האפוטרופוס כי ייגרם נזק מינימלי לתכנון ההתיישבות החקלאית החדשה באזור, שכן רוב הקרקעות שהציע לא נועדו להיות מעובדות על-ידי ישובים יהודיים. היתה זו הרחבה ניכרת של שטחה העירוני של מג'דל כפי שנתחם על-ידי השלטונות הבריטיים, וכין השאר כללה רצועת חוף ים באורך 12 ק"מ, שנועדה לפיתוח תיירות ונופש.⁴⁷

הצעתו של האפוטרופוס לא התקבלה על דעת רשויות התכנון והפיתוח של מדינת ישראל. ביוני 1950 נקבע כי שטחה של העיר החדשה אשקלון יעמוד על 35 אלף דונמים ומספר תושביה המתוכנן נקבע ל-30 אלף נפש. כן נקבעו יעודן והקצאתן של הקרקעות שנכללו בשטחה. לחברת 'אפרידר', שהוקמה על-ידי יהודי דרום-אפריקה במטרה לבנות שיכונים לעולים, הוקצה שטח בן 3000 דונמים מצפון-מערב לאתרה של מג'דל, ובו נועדו להתגורר 10,000 נפש, שליש מאוכלוסייתה המתוכננת של אשקלון. בסמוך לאתר זה הוקצו קרקעות לחברת 'ברנע' עבור בניית שכונת הווילות, ומשרד העבודה החל בעבודות תשתית לקראת התחלת הבנייה. מרכזה של העיר החדשה, שנועד להיות מרכז לאזור הכפרי שמסביבה, היה אמור לקום על אתרו של כפר ערבי הסמוך לעיר ששטחו הבנוי כבר היה הרוס (לא ברור אם מדובר בחמאמה או אל-ג'ורה). ממערב ומצפון-מערב לאתרה של מג'דל הוקצו שטחים לפיתוח התיירות, הבידור והנופש: להקמת עיר הסרטים 'ברנע' ולצדה פארק לאומי באזור אתר העתיקות של אשקלון, ורצועה בת 500 מ' לאורך שפת הים עבור פיתוח חוף רחצה ואזור מלונות. מצפון-מזרח למג'דל הוקצו שטחים להקמת אזור תעשייה שבו נועדו לקום מפעל לצינורות (עבור פיתוח מפעלי מים באזור) ובית-חרושת ללבני סיליקט (המתבסס על חול הים, המצוי בשפע בסביבת אשקלון). השיקול לבחירת האתר לאזור התעשייה היה קרבתו למסילת הברזל ולתחנת הרכבת של מג'דל. תשומת-לב הוקדשה גם לפיתוח מערכת התחבורה ונקבע כי תוקם תחנת רכבת חדשה וייסלל כביש הקפי סביב לעיר, על מנת לשפר את הנגישות ממרכז הארץ לאשקלון, ובין שכונותיה השונות.⁴⁸

47. האפוטרופוס אל גורמים שונים, כולל מפת השטח המוצע לרשות-אשקלון, 22 בפברואר 1950, וכן ר' אלוני אל האפוטרופוס, 17 באפריל 1950, א"מ 97, ג/2180, 5606; מפה, מגדל-גד, הגבולות המנדטוריים, קנ"מ 1:10,000, משרד הפנים, 8 במאי 1950, א"מ 56, גל/3963, 25; מרחבי תכנון מקומיים, 1 בפברואר 1950, אק"מ, ארכיון אישי אהרון ציולינג, חומר בלתי-מוין.

48. זכרון דברים, 23 ביוני 1950, אצ"מ KKL 5/17941; י" עילם, בנתיבי מעשה, עמ' 185-186. בראשית 1951 פורסמה תוכנית כוללת שנייה לפיתוח מדינת ישראל. במסגרתה נכללה תוכנית לפיתוחה של אשקלון שפירטה יעודי קרקע בשטחה העירוני (ראה מפה 2). תוכנית זו דומה בקוויה הכלליים לאלו שהותוו ביוני 1950. ההבדלים המרכזיים הגם הוספת

נראה כי ההחלטה לתת עדיפות ראשונה לפיתוחה של מג'דל=אשקלון יש בה כדי להשלים את ההסבר לפינוים הכולל של הערבים מן העיירה במשך המחצית השנייה של שנת 1950. בנוסף לגורמים מדיניים-צבאיים, יש להניח כי ממשלת ישראל והתנועה הציגית לא היו מעוניינות בהכללתם של אלפי ערבים באזור שבו ניתנה עדיפות ראשונה לפיתוח עירוני ושנועד בעיקרו לקליטת העלייה החדשה, בעת שבה חוסר משאבים הותיר עשרות אלפי עולים ללא קורת-גג של קבע וללא תעסוקה המאפשרת קיום בכבוד.⁴⁹

צורכי ביטחון, ואכלוס יהודים בשטחן של העיירות שרוב אוכלוסייתן נטשה אותן, לא הביאו בדרך כלל להעברתם של התושבים הערבים הנותרים מתחומיהן אלא לצמצום השטח שיועד עבורם. כך בעכו, שאף היא הוקצתה למדינה הערבית בתוכנית החלוקה, ושמיקומה היה באזור בעל חשיבות רבה למדינת ישראל כצומת-דרכים המקשר בין מרחב חיפה לגליל העליון ולגבול לבנון, נשארו ערבייה הנותרים במקומם. נושא פינוים עלה על הפרק כבר ביולי 1948, אך נדחה מפני שבמקום שהוקצה לשיכוןם מחדש, יפו הערבית, לא היה מקום עבורם.⁵⁰

אם ניתן לנמק את אי-פינוים של ערביי עכו במרחק הגדול יותר (18 ק"מ) המפריד בין העיירה לגבול לבנון מן המרחק (10 ק"מ) המפריד בין מג'דל לרצועת עזה, הרי שברמלה, המרוחקת 13 ק"מ מקו שביתת-הנשק עם ירדן והממוקמת על ציר התחבורה החשוב המקשר בין תל-אביב לירושלים, לא רק שלא פונתה האוכלוסייה הערבית, אלא שהעיירה שימשה כמקום שאליו פונו ובו שוכנו מאות ערבים שהועברו ממקומות אחרים בארץ, בהם מקצת ערביי מג'דל שלא הועברו לרצועת עזה.⁵¹

סיכום ומסקנות

באמצע שנת 1950 עמד מרחבה של מג'דל הערבית הנטושה לפני תהליך פיתוח כולל

שטהים לבנייה למגורים מדרום ומדרום-מערב לאתר מג'דל הערבית והעתקת מקומו של המרכז המסחרי לאתר חדש ממזרח למג'דל, סמוך לאתר תחנת הרכבת החדשה המתוכננת. ראה: א' שרון, תכנון פיסה בישראל, ירושלים 1951, עמ' 56.

49. דיון מקיף בגורלם של ערביי מג'דל, B. Morris, 'The Transfer of Al Majdal's Arabs', *1948 and After*. הדיון הנ"ל מתמקד בעיקר בסיבות בטהוגיות להעברתם של ערביי מג'דל אל מחוץ לעיירתם ולתחומי המדינה, למרות שיש בו אֶזְכוּר לגורמים כלכליים הקשורים בתעסוקה וקליטת עלייה.

50. יעקב שמעוני אל משה שרתוק, 7 ביולי 1948, ואל בכור שלום שטרית, 13 ביולי 1948, וכן גד מכנס אל י' שמעוני, 13 ביוני 1948, א"מ 130, 2566/15; דיונים על העברתם ויישובם מחדש של ערבים שנותרו בתחומי המדינה התקיימו במסגרת ועדה לענייני העברת ערבים, שבראשה עמד הרב שטרית. הוועדה פעלה בין סוף 1948 לקיץ 1950, ובין השאר נידון בה נושא העברת ערביי מג'דל. פרוטוקולים מדיוני הוועדה: א"מ 49, ג/1322, 22, ואצ"מ KKL 5/21736.

51. על העברת ערבים ממג'דל לעזה ראה: B. Morris, 'The Transfer of Al Majdal's Arabs', *1948 and After*.

ונרחב. עבור פיתוח זה הוקצו משאבים טריטוריאליים, כספיים ואנושיים, מקרב העולים החדשים והאוכלוסייה הוותיקה. פיתוח זה היה יוצא־דופן במרחבה של מדינת ישראל והקדים את תכנונם והקמתם של ישובים עירוניים אחרים שזכו למעמד של ערי פיתוח, כולל ישובים עירוניים ערביים שניטשו במהלך המלחמה ואוכלטו לפני מגידל (כבית־שאן, צפת ואחרים). עיקר תהליך הקמתן ופיתוחן של ערי הפיתוח התרחש בשנים 1951–1957, ועל כן יש לראות במגידל=אשקלון עיר פיתוח מוקדמת שתכנונה החל במחצית השנייה של שנת 1949.

האכלוס האיטי של מגידל הערבית ביהודים, שראשיתו בתחילת 1949, לא היה בו כדי לרמוז על התפנית במעמדה של העיירה שתתחולל חודשים מספר לאחר־מכן. העברת אוכלוסייה יהודית, שיכונה במבנים הנטושים במגידל ומציאת מקורות תעסוקה עבורה היו בעייתיים. המרחק מריכוזי האוכלוסייה היהודית, הקרבה לקו שביתת־הנשק עם מצרים וקיומה של אוכלוסייה ערבית בת כ־2500 תושבים שנותרו בשטחה, כל אלה נוספו לחילוקי דעות בקרב המוסדות קולטי העלייה באשר לאופיה של ההתיישבות היהודית במקום. אכלוס נרחב של העיירה ביהודים החל רק במחצית השנייה של שנת 1949, לאחר שאוכלס מרבית השטח הבנוי הנטוש שהיה עתודת הדיור המרכזית של מדינת ישראל בתקופה שלפני הקמת המעברות והשיכונים הציבוריים, בשנים 1948–1950.⁵² הצורך הגובר והולך במציאת דיור לעולים חדשים וחיילים משוחררים ועמו הצורך הבטחוני והמדיני לאון את הנוכחות הערבית הגדולה בתחומיה היו הגורמים המרכזיים באכלוסה של מגידל.

במקביל לראשיתו של האכלוס הנרחב עלתה מגידל לראש סדר העדיפות הלאומי בתחום הפיתוח העירוני. היה זה בזכות תכונות האיתור והמיקום שלה: חשיבותה האסטרטגית כצומת־דרכים, קרבתה למשאבים המאפשרים פיתוח כלכלי – חוף ים, אתר עתיקות, אזור חקלאי פורה, שטח בנוי המאפשר יצירת גרעין ליישוב עירוני גדול יותר ומערכת דרכים המקשרת את האתר למרכז הארץ. אך מעל לכל היה זה ריחוקה ממרכזי היישוב היהודיים. מחד, העמידה עובדה זו את מגידל בשולי המאבק בין גורמים יהודיים שונים על חלוקת הקרקעות הערביות הנטושות ואפשרה השגת פשרה בין גורמי הפיתוח החקלאי והעירוני, שבמסגרתה הוקצו עשרות אלפי דונמים של קרקעות נטושות לפיתוח עירוני.⁵³ מאידך, חייבה את פיתוחם של מקורות

52. מדובר היה בעיקר בשטחיהם של ישובים עירוניים וכפרים ערביים גדולים (חלסה, טירה, רמלה, לוד, יהודיה, יבנה, עקר, עין־כרם ואחרים) נטושים בתחומיה של מדינת ישראל, שרובם היו סמוכים לריכוזי ישובים יהודיים ותיקים שסיפקו מקורות תעסוקה לעולים ולחיילים המשוחררים ששוכנו ביישובים הנטושים. על כך ראה: א' גולן, 'שינוי המפה היישובית באזורים שניטשו על ידי האוכלוסייה הערבית ...', פרק שלישי.

53. מאבקים מרחביים חריפים התנהלו סביב קרקעותיהם של ישובים עירוניים וכפרים גדולים שניטשו. מרביתם נמסרו בסופו של דבר לידי ישובים חקלאיים, ותיקים וחדשים. כמוזכר לעיל במאמר זה, היו חילוקי דעות בין המחלקה להתיישבות לבין חברת 'עמידר', וגם האפוטרופוס לא היה מרוצה מתהליך קבלת ההחלטות בתחום חלוקת הקרקעות. אלא שכל עוד לא היתה ההתיישבות הוותיקה המאורגנת, בעיקר זו הקיבוצית, מעורבת במאבקים אלו, עוצמתם היתה נמוכה. על כך ראה: א' גולן, שם, פרקים שלישי ורביעי.

תעסוקה נוספים, בהיעדר מערכת כלכלית יהודית ותיקה המסוגלת לקלוט את המפרנסים מקרב תושבי העיירה שאינם יכולים להתבסס על מקורות תעסוקה הקיימים בעיירה.⁵⁴ תכונות מיקום ואיתור שנחשבו לא רצויות מבחינתם של המוסדות המאכלסים העוסקים בתלאות ההווה היוו יתרון מנקודת מבטם של המתכננים העוסקים בעיצובו של העתיד. על כן הועדפה מגידל על ישובים ערביים עירוניים נטושים אחרים שאוכלסו ביהודים ושהתחבטו בבעיות קשות של קיום ושל פיתוח תשתית שירותים וחי כלכלה עירוניים.⁵⁵

המשאבים המצומצמים לפיתוח, שלא אפשרו הגשמת תוכניתו של אגף התכנון לפיזור אוכלוסין אלא רק בקנה-מידה קטן, חייבו הקדשת כל המשאבים שהוקצו לפיתוח במסגרת תכנון זה עבור אוכלוסייה יהודית. יתר על כן, ראוי לציין בהקשר זה כי הערבים כמעט שאינם מוזכרים בתוכניות הארציות של אגף התכנון לפיזור האוכלוסין מהשנים 1949 ו-1951.⁵⁶ נראה על כן כי לעובדת היותה של מגידל-אשקלון עיר פיתוח מוקדמת היה משקל חשוב בהחלטה לפנות את ערבייה ויתר עם הסיבות הצבאיות והמדיניות מסבירים את הפינוי ואי-התרחשותו ביישובים נוספים, שבהם נותר מיעוט ערבי בקרב אוכלוסייה יהודית.

54. זאת בניגוד למאבקים החריפים שניהלו מוסדות ויישובים חקלאיים 'ותיקים וחדשים' סביב קרקעות נטושות בקרבתן או בשטחן של עיירות ערביות נטושות כלוד, רמלה, עכו ובית-שאן. מאבקים אלו הכיאו לצמצום השטחים שניתן היה להקצות לפיתוח עירוני של היישובים הללו ושל אחרים. הממשלה אף הקצתה פחות משאבים כלכליים לפיתוחם של ישובי עולים חדשים במרכז וצפון הארץ, מתוך הנחה כי קרבתם ליישובים יהודיים ותיקים, עירוניים וכפריים כאחד, תאפשר לעולים ששוכנו בהם למצוא תעסוקה במקומות עבודה קיימים. דיון מקיף בנושא זה ראה: א' גולן, שם, פרק שלישי.

55. על התבדלים בין 'קולטים' ו'מתכננים' ראה: ע' גונן, 'תפרוסת האוכלוסייה במעבר מיישוב למדינה', בתוך: ורדה פילובסקי (עורכת), המעבר מיישוב למדינה 1947-1949: רציפות ותמורות, חיפה 1990, עמ' 160-170.

56. דיון בשתי תוכניות אלו ראה: ש' רייכמן ומ' יהודאי, סקר תכנון פסי יוזם 1948-1965. תוכנית פיתוח שהתייחסה לצורכי המיעוט הערבי ושילובו במדינת ישראל היתה זו שהציע אהרון ציולינג, שהיה שר החקלאות מטעם מפ"ם בממשלה הזמנית. תוכנית זו עסקה בפיתוח המגור הכפרי-חקלאי בלבד ולא הגיעה לידי מימוש, מכיוון שמראשית 1949 היתה מפ"ם מחוץ לקואליציה הממשלתית. התוכנית נמצאת בא"מ 49, ג/304, 42.